

УДК 271.222(497.11)-9
355.426(497.6)»1992/1995»

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.VUJ.79-99>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 31. 03. 2023.

прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

Немања ВУЈИЋ, историчар
сарадник у Историјском архиву града Новог Сада, Нови Сад
vujic.nemanja037@gmail.com

СТРАДАЊЕ МОНАСТИРА ЕПАРХИЈЕ ЗАХУМСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКЕ И ПРИМОРСКЕ У ОДБРАМБЕНО-ОТАЏБИНСКОМ РАТУ 1992–1995.

Сажетак: Епархија захумско-херцеговачка и приморска једна је од најстрадалнијих епархија Српске православне цркве у Одбрамбено-отаџбинском рату 1992–1995. Од пет активних манастира у вријеме почетка сукоба, два су претрпјела знатну штету у току ратних операција – манастир Житомислић је потпуно уништен јуна 1992, а манастир Завала је знатно оштећен услед детонација за вријеме вишегодишње окупације. У близини ратних дејстава, на срећу неоштећен, нашао се и манастир Дужи. Поред манастира, срушено или знатно оштећено је преко 30 цркава ове епархије, а међу њима су Саборна црква и Стара црква у Мостару и спомен-костурница у Пребиловцима. У раду је, на основу релевантне научне литературе, објављених извора, публицистичких и мемоарских дјела и записа из шематизама Епархије захумско-херцеговачке и приморске, предочен континуитет страдања манастира током цијелог XX вијека, нарочито од Другог свјетског рата. Представљен је контекст страдања у рату 1992–1995, као и културно-историјски значај манастира, начин и опсег девастација и послијератна обнова.

Кључне ријечи: Епархија захумско-херцеговачка и приморска, манастир, Житомислић, Завала, девастација, „Хрватске одбрамбене снаге“.

Почетак рата у Херцеговини и хрватско-муслиманска операција „Чагаљ“

Ратна дејства која су 1991. почела на оближњој далматинској обали и другим крајевима новопроглашене хрватске државе, убрзо су се прелила у некадашњу централну југословенску републику – Босну и Херцеговину. Јануара 1990. у Дувну су се десиле прве демонстрације чији је карактер наговјестио будућа дешавања, и већ у току те године од стране Хрватске почело је наоружавање Хрвата и стварање одреда у Западној Херцеговини.¹ Све учесталији инциденти у којима су учествовали и проушташки емигранти били су јасан знак долазећег сукоба, те је постепеном ескалацијом непријатељстава, већ током друге половине 1991, Херцеговина постала „зона необјављеног рата са значајним војним сукобима“.²

У већинским хрватским мјестима у долини Неретве, а због близине хрватске границе, ратна опасност се посебно осјетила. У овим крајевима, знатно страдалим у геноциду у Независној Држави Хрватској 1941–1945, нарочиту бојазан је стварала појава усташких симбола на јавним мјестима. Бројни херцеговачки Хрвати су као добровољци учествовали у рату у Хрватској током 1991, те су се по повратку „наоружани шетали градом са ознакама ХОС-а³ или других формација. На капама које су носили биле су разне ознаке међу којима се издваја слово У.“⁴ У долини Неретве и на улицама града Мостара, „Патриотска лига“⁵ се појављује од марта 1991, а од септембра исте године ова формација водила је многобројне акције против Југословенске народне армије (ЈНА) на овом простору. Истурена командна мјеста „Јужног бојишта“ Хрватске војске (ХВ), најприје у Плочама (Хрватска), а од априла и у западнохерцеговачком мјесту Груде, служила су за координисање свих акција хрватских

1 Предраг Лозо, *Одсудна одбрана: мишровданске офанзиве на источној Херцеговини 1992. и 1994. године* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2021), 34.

2 Исто, 37; Предводник једног од првих напада на колону Југословенске народне армије (ЈНА) (на путу Дувно-Посуђе 18. септембра 1991), био је Лудвиг Павловић, који је том приликом погинуо. Био је припадник усташке терористичке групе „Радуша“ и једини преживјели члан тзв. Бугојанске групе која је у Југославији извела терористичку акцију 1972. (Исто, 34).

3 ХОС, односно „Хрватске одбрамбене снаге“, паравојна је формација коју је организовала Хрватска странка права. Странка је основана (или како извори из ове странке наводе – обновљена) 25. фебруара 1990, те се сматра наследицом ХСП-а Анте Старчевића и Еугена Кватерника, из 1861. Лидер ове отворено проушташке странке био је Добросав Парага. Након избијања првих сукоба у Словенији и Хрватској, ХСП организује паравојне формације које су се прво називале „Хрватски одбрамбени савез“, а затим „Хрватске одбрамбене снаге“. Парага је са првим сарадником Антом Парациком 19. јула 1991. изјавио: „Ми у ХСП-у престајемо бити само политичари и постајемо војници“, што се може узети као дан оснивања ХОС-а. Огранак ХОС-а за Херцеговину основан је 18. децембра 1991. у Љубушком. (Борис Радаковић, „Преглед дјеловања паравојне формације ХОС за вријеме грађанског рата у Босни и Херцеговини“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, VIII, бр. 1 (2016), 243-245).

4 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, *Атлас злочина над Србима током Одбрамбено-оштрабинској рати. 1: 1992.*, (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 421.

5 „Патриотска лига“ била је најмасовнија муслиманска паравојна формација. „Зелене беретке“, зачетак „Патриотске лиге“, настале су 31. марта 1991. у Сарајеву. Важан датум за ПЛ био је 10. јун 1991. када је у Сарајеву одржан скуп на којем је основан „Савјет за националну одбрану“, чије је војно крило постала „Патриотска лига“. Иницијатор стварања ове формације био је Алија Изетбеговић, који је крајем те године прихватио „концепт војног организовања муслимана“, предложен од стране Сефера Халиловића, те је изјавио: „За суверену БиХ спреман сам и мир жртвовати“. (Борис Радаковић, „Формирање муслиманских паравојних формација“, у: *Република Српска у Одбрамбено-оштрабинском рату*, уредник Предраг Лозо (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2017), 47-49.

формација против ЈНА, те се радило на преносу борбених дејстава на територију Босне и Херцеговине, и то под командом генерала ХВ Јанка Бобетка.⁶ Априла 1992. почели су већи сукоби у Мостару, те су пале прве војне и цивилне жртве.⁷ Текст једног летка који је дељен у граду почетком 1992, гласио је: „Грађани Мостара, снашло нас је зло, које се зове Срби. Снашло нас је зло, које се зове – војска. Игнорирајте Србе: на улици, у сусједству, у улазу, на послу, у дружењу... Не пружајте никакве услуге Србима, псима (нек опросте пси) и србo-четничкој војсци. Вршите диверзију објеката и средстава која припадају Србима и војсци. О садржају летка обавијестите све своје пријатеље, родбину и познанике. Они убијају, зар не! Боље и сами него с њима. Свенародни отпор.“⁸

Ситуација за Србе није била боља ни у селима у околини града. Један очевидац догађаја из села Житомислић се сјећао: „Од 1990. и у 1991. години нова изненађења: Неке комшије, до тада мирни и коректни, са којима су наши људи сложено живјели, са њима се поздрављали и сједили у кафанама, почињу да се појављују у дотада невиђеним маскирним униформама. У почетку без оружја, а ускоро окићени неким симболима који се оним старијим учинише познати. Сјетили су се: то су храстови листови на капама и други знаци којима су се у прошлом рату китили припадници домобранских и усташких здругова! [...] Ускоро се и оружје јавно носи. Носе га они који нису за досадашњу државу. [...] Већ при крају марта те 1992. године могу да се чују и пуцњи. Онда је пала и прва жртва. [...] Почињу пуцњи и на људе у нашем селу. Људи се склањају са отвореног простора. [...] На другој страни Неретве могу да се виде бункери. Онда се и наши људи, српско становништво, наоружава. По ноћи се држе страже. Једне ноћи војска руши мост. Шире се гласови да ће Неретва бити некаква граница. По селу увелико почињу да падају и гранате. [...] Онда гранате и по манастиру. [...] Они који имају аутомобиле одлазе. У селу остају углавном стари и немоћни“.⁹ Нескривена обнова усташке идеологије јасно је изражена и у репортажи под насловом „Усташе живе“ норвешког новинара Хенрика Ховланда (Henrick Howland), који је боравио у Западној Херцеговини љета 1992. Један припадник ХОС-а му је рекао: „Усташа, то значи устаник. ХОС је наследник, једини са којим ми Хрвати можемо да се одбранимо“. Најупечатљивији дио су ријечи Блажа Краљевића, команданта ХОС-а за Херцеговину: „Човјек може да одобрава или не то што се догодило у току Другог свјетског рата, али чињеница је да су нам усташе дале Независну Државу Хрватску... Истина је да су многи Срби били убијени. Не толико колико су касније истицали комунисти, али било их је на хиљаде. Грешка усташа је у томе што су требали побити више. Тако не бисмо имали проблема којих сада имамо... У јануару идуће године Босна и Херцеговина мора бити чиста. Срби морају нестати! ХОС постаје јачи

6 Предраг Лозо, *Одсудна одбрана: мишровданске офанзиве на источној Херцеговини 1992. и 1994. године*, н.д., 38-39.

7 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, *Атлас злочина над Србима током Одбрамбено-ошачбинској рата. 1: 1992.*, н. д., 495.

8 „Летак растуран у Мостару почетком 1992. године, иза кога стоје ХДЗ и СДА, а којим се отворено позивају Хрвати и муслимани на рат против Срба“, у: *Злочин чека казну*, приредили Мирослав Јанковић, ппук. др Зоран Станковић, проф. др Мирољуб Јефтић, проф. др Ђорђе Микић (Нови Сад–Српско Сарајево: ИП „Мегилот“ – НИП „Полет прес“ – ИП „Имел“, 1995), 139.

9 Ђуро Сврдлин, *Житомислић из прошлости села и манастира*, (Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 26-27.

сваки дан. Ми само чекамо да будемо довољно јаки да преузмемо контролу над Босном и Херцеговином.”¹⁰

Већ од краја маја, команда „Јужног бојишта ХВ“ спремала се за заузимање Мостара и остатка долине Неретве. Са ИКМ Плоче, Јанко Бобетко је 28. маја издао наредбу за почетак операције „Чагаљ“. Поред снага регуларне Хрватске војске, хрватско-муслиманских снага ХОС-а и Хрватског вијећа одбране (ХВО), у акцији су учествовали и страни плаћеници. Акција је почела 7. јуна 1992. на јужним дијеловима фронта, на простору бивше општине Чапљина. Дијелови војске и локалне снаге нису били довољни за одбрану од знатно бројнијег нападача, те је долина Неретве, од села Клепци до хидроцентрале „Салаковац“, заузета од стране хрватско-муслиманских снага.¹¹ Из долине Неретве прогнано је 40.000 Срба. Велики број људи је страдао у злогласним логорима, у којима су „третирани као животиње, противно сваком људском достојанству, подвргнути на свакојачке начине да се психички и физички у њима угаси свака жеља и нада за животом“.¹² Према подацима Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, само на простору Херцеговине постојала су 63 логора и затвора за Србе.¹³ Како је то предвиђено у задацима новоствореног Херцеговачког корпуса Војске Републике Српске (ВРС), након повлачења из долине Неретве, дошло је до „стабилизације линије фронта према регуларним јединицама Хрватске војске, и према јединицама ХВО и муслиманским јединицама по извлачењу јединица ЈНА са тог простора“.¹⁴

У исто вријеме када и у долини Неретве, прољећа 1992, интензивирале су се борбе и на јужном дијелу херцеговачког ратишта – пограничном подручју Поповог поља. Управо ту су, још крајем 1991, између ЈНА и хрватских екстремиста избили први већи оружани инциденти у цијелој Босни и Херцеговини.¹⁵ Након повлачења ЈНА, хрватске јединице су, кршећи мировни план Сајруса Венса (Cyrus Vance), запосјеле положаје које је требало да контролишу снаге Уједињених нација (УН), те су се борбе у току маја мјесеца дефинитивно прелиле у Босну и Херцеговину. Село Равно хрватске формације су заузеле 30. маја и од тада се и град Требиње нашао на мети хрватске артиљерије. У овим борбама учествовале су 1, 4, 113. и 144. бригада Хрватске војске.¹⁶ Борбе за одбрану Требиња трајале су до краја

10 Мирослав Тохол, *Црна књија: ђаиње Срба у Босни и Херцеговини: 1992-1995. Св. 2.*, (Цетиње: Свети-гора, 2000), 41.

11 Исто, 47.

12 Аљонка Целетовић, „Страдање и прогон српског народа у долини Неретве 1992. године“, у: *Страдање Срба у посљедњој деценији 20. вијека*, уредник Предраг Лозо (Бања Лука: Републичка организација породица заробљених и погинулих бораца и несталих цивила Републике Српске – Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018), 221.

13 Драга Мاستиловић, *Заширање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, (Београд: Установа Републике Српске–Удружење Српско-руски мост, 2017), 226.

14 Недељко Попара и др., *Херцеговачки корџус: ђрилози за моноџрафију*, (Билећа: СПКД „Просвјета“, 2017), 45.

15 Милован Милутиновић, „Улога медија и пропаганде у разбијању Југославије и формирање Војске Републике Српске“, у: *Војска Републике Српске у Одбрамбено-ошџаџбинском рађу: Асџекџи, орџанизација, оџерације*, уредник Јанко Велимировић, (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, 2017), 111.

16 „Чињенице о оружоаној агресии Републике Хрватске у Босни и Херцеговини“, *Злочин је злочин ђређушџаши. Изџор докуменџаи џајвиших дрџавних орџана Јуџославије о рајџним и злочинима џеноџида и друђим сџрадањима срџској народа у Хрвајџској и Босни и Херцеговини (1991-1992)*, приредио Анђелко Маслић (Нови Сад: ИП „Мегилот“ – Српска новинска агенџија „Срна“ – НИП „Полет прес“ – НИП „Прва српска реч“, 1993), 421.

октобра 1992, након чега је Хрватска војска до краја рата под окупацијом држала трећину територије општине Требиње.¹⁷

Епархија захумско-херцеговачка и приморска у предвечерје рата

Пуних 25 година, од одласка епископа Владислава (Митровића) на столицу митрополита дабробосанског 1966, до доласка епископа Атанасија (Јевтића) 1992, Епархија захумско-херцеговачка и приморска била је без архијереја.¹⁸ Падом комунизма, почетком посљедње деценије двадесетог вијека, дошло је до значајних промјена и у овој епархији. Након мјесец дана администрирања митрополита црногорско-приморског Амфилохија, у мају 1992, епископ Атанасије је од Сабора Српске православне цркве тражио да буде изабран у Епархију захумско-херцеговачку и приморску.¹⁹ Свети архијерејски сабор је на редовном засједању 13. маја 1992. донио одлуку да се епископ банатски Атанасије изабере за епископа упражњене Епархије захумско-херцеговачке и приморске.²⁰ Долазак архијереја који је препородио Епархију, поклопио се са распламсавањем грађанског рата у бившој СР Босни и Херцеговини²¹, чији је почетак Епархија дочекала са 21 активним парохијским свештеником, и пет активних манастира: Житомислић, Завала, Тврдош, Дужи и Добрићево, са укупно 17 монашких лица и 105.000 православних вјерника (по попису из 1991).²² Епископ Атанасије је већ почетком јуна 1992. дошао у манастир Тврдош, те је одмах кренуо у обилазак ратом захваћене Херцеговине – посјетио је Попово поље, Билећу, Гацко, Невесиње, Љубиње, Борачко језеро, те је служио у црквама које нису већ биле срушене, а како није могао отићи у Мостар, 7. јуна је служио у цркви у Благају.²³

Ратна збивања захватила су три од пет поменутих православних манастира – Дужи, иако у непосредном ратном окружењу, нису значајније оштећене, манастир Завала је, усљед окупације хрватских трупа, знатно страдао, док је манастир Житомислић потпуно уништен.

17 Драгиша Јуришић, Предраг Обреновић и Љубиша Вулин, *Војска Републике Српске = The Republic of Srpska Army*, (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 82.

18 Радивоје Круљ, „Савремена историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске“, у: *Осам вијекова свештосавља у Херцеговини*, уредник Драга Мاستиловић, (Гацко: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2020), 356.

19 Исто, 357.

20 *Гласник: Службени лист Српске православне цркве*, година LXXIII, број VII, 114.

21 Због почетка сукоба, епископ Атанасије није устоличен у сједишту Епархије – Мостару, него у Требињу, на Видовдан 1992. године. (*Шемаџизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар-Требиње: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021), 13).

22 Радивоје Круљ, „Савремена историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске“, у: *Осам вијекова свештосавља у Херцеговини*, уредник Драга Мастиловић, (Гацко: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2020), 356.

23 Атанасије Јевтић, Благота Васиљевић, Момчило Пејичић и Алекса Зубац, „Сјећања епископа Атанасија на ратни период“, у: *Митровданске бишке Невесињске бригаде – симбол одбране Источне Херцеговине и Републике Српске*, приредио Радован Радојичић (Невесиње: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2019), 16.

Манастир Житомислић

Манастир Житомислић налази се у долини Неретве, јужно од Мостара. Најранији сачувани помен овог манастира јесте запис о земљишном спору из 1559. Врло значајан запис²⁴ седам година касније свједочи да су опсежни радови на манастиру у то вријеме представљали обнову цркве која је на истом мјесту постојала и раније. Радови су трајали дуго, и тек се на основу докумената из 1602/3. и 1609. може закључити да је црква тада коначно довршена и фрескописана.²⁵ Ктитор обнове манастира био је Милисав, спахија из знамените властеоске породице Милорадовића–Храбена²⁶, који су овај крај у долини Неретве као своју баштину посједовали и у средњем вијеку.²⁷ Током XVII вијека, живот у манастиру био је релативно миран – забиљежена је снажна преписивачка дјелатност и контакти са другим православним манастирима, како у Херцеговини и Црној Гори, тако све до фрушкогорског Хопова, а манастирско имање знатно је проширено. Почетком XVIII вијека, манастир је неколико година био пуст, а у годинама након повратка калуђера забиљежене су двије посјете патријарха Арсенија IV – 1727. и 1734. године.²⁸ У сљедећем периоду, мир у манастиру нарушавали су чести земљишни спорови, различите врсте притисака османских власти и епидемије заразних болести.²⁹ Шеста деценија XIX вијека била је вријеме велике градње и обнове у манастиру. За кратко вријеме сређене су ћелије, обновљена је чесма, препокривена је црква, подигнути су додатни објекти за манастирску економију, а врхунац је било отварање Духовне школе 1858, прве те врсте у Босни и Херцеговини, и новог конака за њене потребе годину касније.³⁰ Према Шематизму из 1890, ни један манастир у Херцеговини у то вријеме није се могао поредити са Житомислићем у „богатству са имањем и земљама“, те такође стоји да је „за овај манастир карактеристично да он ниједном није харан ни порушен био, па баш ни у најљућа времена, премда је то његове калуђере доста скупих жртава стало“.³¹ Управо овај запис из 1890, о ранијим страдањима Житомислића, описује стање у манастиру за вријеме два свјетска рата. Током немира који су се, љета 1914, након Сарајевског атентата, раширили Босном и Херцеговином, мета су били и житомислићки

24 У тексту стоји да је невесињски кадија војводама Петру и Јовану издао ферман „по коме се порушена православна црква може поправити, али тако да не буде већа ни у ширину ни у дужину него што је пре била“. (Љубинка Којић, *Манастир Житомислић*, (Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1983), 30).

25 Исто, 30–31; Радивој Симоновић, „Манастир Житомислић у Херцеговини: (свршетак)“, *Лешојис Машице српске*, XXIX, бр. 1 (1892), 54.

26 Породица се у историјским изворима први пут помиње 1416. Поред Житомислића, подигли су и цркве: Светог Николе у Тријебњу, цркву Светог Петра и Павла у Ошанићима и цркву Светог Луке у близини Клепаца. Више чланова породице се током друге половине XVII вијека одселило у Русију, гдје су неки од њих такође имали значајне позиције. Приликом посјета Херцеговини, Милорадовићи су и касније даривали манастир Житомислић. (Љубинка Којић, *Манастир Житомислић*, н. д., 21–26).

27 Љубинка Којић, „Манастир Житомислић“, у *Срби у Мосћару: расправе и ојледи*, уредник Боривоје Пиштало (Београд: Свет књиге, 2001), 454.

28 Радивој Симоновић, „Манастир Житомислић у Херцеговини: (свршетак)“, *Лешојис Машице српске*, XXIX, бр. 1 (1892), 53.

29 Љубинка Којић, *Манастир Житомислић*, н. д., 38–41.

30 Исто, 42.

31 *Шематизам Српско-православне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захумске*, уредио Патријарх Ј. Поповић, (Сарајево: Штампарија Спиндлера и Лешнера, 1890), 30.

монаси. Они су ухапшени и малтретирани, а тортури шуцкора нарочито је био изложен архимандрит Христофор Михаиловић, кога су „тукли, чупали му браду и терали га да се крсти латински“.³² Још већа трагедија задесила је манастирско братство непуне три деценије касније, доласком новог свјетског сукоба и стварањем Независне Државе Хрватске. Већ крајем јуна 1941. усташе су побиле цијело братство и бациле га у јаму Видоња³³ на десној страни Неретве. Митрополит Владислав је писао: „У четвртак, 26. јуна 1941. године, предвече, по позиву усташких власти, целокупно братство са особљем јавило се усташким властима на другој страни Неретве код железничке станице. Одмах су жицом везани и малтретирани. Око 20 часова после мучења побијени су и бачени у јаму Видоња испод села Близанаца. [...] И 243 парохијана ове мале житомислићке парохије која је бројала 164 дома убијена су на разне начине од усташа највише 1941. г.“³⁴ Том приликом је страдао игуман Константин (Вучуревић), један јеромонах, један јерођакон, два богослова, један протођакон и два искушеника. Ризница, библиотека и архива³⁵ су опљачкане, док се, убрзо након масакра, у манастирски конак уселило 45 њемачких војника рудара, гдје су боравили до децембра исте године када је пожар прогутао цијелу, углавном дрвену, конструкцију конака. Ипак, и поред великог страдања готово свега око ње, манастирска црква је остала сачувана.³⁶ Јутро након егзекуције братства манастира, усташе су упале у засеоке села Житомислић, гдје су ухапсиле двадесетак мјештана, који су страдали у логорима Јасеновац, Јадовно и другим стратиштима.³⁷ Одмах послје рата, манастиру је одузета већина посједа, а и преостали посјед је дат у закуп. Неколико година касније, због недостатка мушког монаштва, претворен је у женски манастир.³⁸ Врло значајан догађај, непосредно прије почетка Одбрамбено-отаџбинског рата, била је ексхумација костију житомислићких монаха крајем 1990, те њихова сахрана у мермерну гробницу крај олтара цркве, након готово 50 година, 2. фебруара 1991. Парастос је служио патријарх српски господин Павле.³⁹

Распламсавање сукоба у долини Неретве 1992, становништву и цркви Житомислића донијело је још веће страдање од оног пола вијека раније. Најприје је од стране хрватских

32 Драга Мاستиловић, „Митрополија херцеговачко-захумска у периоду аустроугарске управе Босном и Херцеговином 1878-1918. године“, у: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: њоводом 800 година од ушмељења*, уредник Милан Гулић (Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов, 2022), 331.

33 Јама Видоња налази се на подручју данашње општине Читлук. Дубока је око 15 метара, са отвором пречника 1,5 метара. (Милан Гулић, *Страдање мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941-1945*, (Београд: Свет књиге, 2018), 158).

34 Владислав Митровић, *Насиојашељи манастира, монаштво и њихов рад на обнови и чувању манастира Житомислића*, (Житомислић: Манастир Житомислић, 1984), 21-22.

35 Између осталог, „страдало је 1.278 књига, 35 рукописних књига, шест штампаних србуља и око 90 руских старих штампаних књига“. (Милан Гулић, „Епархија захумско-херцеговачка у југословенској држави (1918-1992)“, у: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: њоводом 800 година од ушмељења*, уредник Милан Гулић (Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов, 2022), 403).

36 Милан Гулић, *Страдање мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941-1945*, н. д., 158; *Епископија захумско-херцеговачка*, приредио Стево Ћосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 252.

37 Милан Гулић, *Страдање мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941-1945*, н. д., 159.

38 Владислав Митровић, *Насиојашељи манастира, монаштво и њихов рад на обнови и чувању манастира Житомислића*, н. д., 23-24.

39 *Епископија захумско-херцеговачка*, приредио Стево Ћосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 252.

формација успостављена граница на мосту на Неретви, те је Србима онемогућено слободно кретање, чиме је са брда на десној страни Неретве, манастир Житомислић, сасвим изолован и незаштићен, постао лака мета за гранате, које су по богомољи почеле падати већ 8. априла 1992. У изузетно тешком положају нашла се и обитељ манастира, приморана да борави у „хладном и влажном подруму, без воде, струје, телефона“. Талас нарочито јаког гранатирања услиједио је на католички Велики петак, 17. априла, након којег је постало готово непрекидно, те је једина могућа одлука била да се, послје готово два мјесеца опсаде, већ знатно разрушен манастир мора напустити, што се десило у поноћ 25. априла 1992.⁴⁰ Сестринство је, са игуманијом Евпраксијом и духовником игуманом Јованом (Недићем), избјегло из манастира најприје у манастир Добрићево, а затим у манастир Докмир код Уба.⁴¹ Већ раније, тешко болесни митрополит Владислав, који је боравио у Житомислићу, превезен је у манастир Тврдош. У селу је остао мањи број мјештана који су се надали да ће моћи да заштите село и манастир. Међутим, послје повлачења ЈНА крајем мјесеца маја, ситуација је била крајње тешка, те је 11. јуна стигло упутство да се и остатак становништва евакуише.⁴² Један Житомислићанин се сјећао тих дана: „Успјешно смо парирали усташама све до 12. јуна 1992. године. Дан раније, наши аутобусима одвозе жене, дјецу и старије особе у Источну Херцеговину. Слутио сам да нешто није у реду. Тада нико није знао да су усташе пробиле наше линије на јужном дијелу фронта и да им је отворен пут према Житомислићу и Мостару. [...] Са скривеног мјеста цијели дан посматрам како усташе пале куће. Из цистерне паркиране насред села, усташе пуне канистере бензином и са њима улазе у куће. Након неколико минута, кућа би сва била у пламену. Претходно би износили покућство, намјештај, кухињске апарате и све што их је интересовало. Планула је моја кућа. [...] На ред долази црква и манастир. Житомислић је изгледао као буктиња“.⁴³

Непосредно прије рушења, манастир је посјетио епископ Атанасије, у току свог обиласка Епархије почетком јуна: „сишавши пјешке кроз шуму у манастир затекао је само 2 војника и једног вјерника, а видио да је црква у Житомислићу била погођена са 2-3 минобацачке гранате по крову, док је кров манастирског конака био пробијен са неколико граната“.⁴⁴ Половином овог мјесеца, манастир Житомислић је спаљен и миниран. Манастирска црква је минирана два пута, те се, на основу оштећења и положаја остатака, претпоставља да је „експлозив постављен на предње стубове и на више мјеста по висини звоника, на сва четири угла цркве и средином подужних зидова“. До темеља су уништени нови конак и ку-

40 Љубинка Којић, „Манастир Житомислић“, у: *Срби у Мостару: расправе и ојледи*, уредник Боривоје Пиштало (Београд: Свет књиге, 2001), 466.

41 *Епископија захумско-херцеговачка*, приредио Стево Ћосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 252-253; Љубинка Којић, „Манастир Житомислић“, у: *Срби у Мостару: расправе и ојледи*, уредник Боривоје Пиштало (Београд: Свет књиге, 2001), 466.

42 Исто, 466.

43 „Лична изјава 88/01529, С.С.“, у: *Стрдање Срба у Мостару и долини Неретве. Књижа докумената*, приредила Душица Бојић (Београд: Комесаријат за избеглице Републике Србије, 1996), 321.

44 Атанасије Јевтић, Благога Васиљевић, Момчило Пејичић и Алекса Зубац, „Сјећања епископа Атанасија на ратни период“, у: *Мишовданске бишке Невесињске бригаде – симбол одбране Источне Херцеговине и Републике Српске*, приредио Радован Радојичић (Невесиње: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2019), 16.

хиња „великом количином ‘стручно’⁴⁵ постављеног експлозива“. Стари конак је запаљен, те је остао без крова и са великим оштећењима зидова. Бунар је миниран, запаљена је и школа и остали помоћни објекти. Спаљен је и миниран гроб житомислићких монаха, а страдали су и многи други надгробни споменици.⁴⁶ Епископ Атанасије је 1993. године записао: „Житомислић, манастир и парохија – запуштени. Манастирска црква Благовести из 16. века била је до 15. јуна ‘92. гранатирана и мање оштећена, али је на Духове (15. и 16. јуна 1992) манастир гађан ‘веберима’ (вишецевним бацачима ракета) и од тога изгорео, како нам сведоче поједини војници. [...] Недавно смо сазнали да је манастир Житомислић срушен до темеља од Хрвата.“⁴⁷ Битно је напоменути да ни на 10 километара од села и манастира није било борби, што указује на крајњи циљ разарања овог села и богомоље.⁴⁸

Манастир Завала

Манастир Завала налази се у југозападном дијелу Поповог поља. Народно вјеровање, као и у случају неколико других херцеговачких манастира, подизање Завале везује за римског цара Константина.⁴⁹ Различито тумачење године написане на једном манастирском печату, доводи у питање најранији писани помен манастира. Дио истраживача записану годину тумачи као 1271⁵⁰, што би, у том случају, свакако био најстарији доказ постојања манастира.⁵¹ Послије овога, први недвосмислени помен у писаним изворима настао је 1514. године.⁵² У Завали је до XIX вијека, присутна била народна традиција о попу Стевану – прародитељу династије Немањића, те прича да су се око оближње пећине Вјетернице налазили

45 За рушење и минирање звоника било је ангажовано предузеће „Бетон“ из Метковића, „које је тај посао ‘стручно’ обавило.“ (Љубинка Којић, „Манастир Житомислић“, у: *Срби у Мосћару: расправе и оједи*, уредник Боривоје Пиштало (Београд: Свет књиге, 2001), 466).

46 Милијана Окиљ, *Васкрс Житомислића*, (Бања Лука: Бесједа; Требиње: Епархија захумско-херцеговачка и приморска, 2005), 28.

47 Атанасије Јевтић, „Голгота херцеговачких Срба“, у: *Заборав је убијање истине*, приредио Мирослав Јанковић (Пале – Српско Сарајево: НИП „Прес“; Београд: НИП „Полет прес“, 2000), 296.

48 Ђуро Сврдлин, *Житомислић из прошлости села и манастира*, н. д., 26-27; епископу Атанасију је последије рушења био онемогућен приступ срушеном манастиру Житомислићу, све док није успостављена веза са мостарским бискупом Перићем, након чије је посјете Требињу омогућен и обилазак Житомислића, двије године након рушења. (Атанасије Јевтић, Благота Васиљевић, Момчило Пејичић и Алекса Зубац, „Сјећања епископа Атанасија на ратни период“, у: *Мишровданске бишке Невесињске бригаде – симбол одбране Источне Херцеговине и Републике Српске*, приредио Радован Радојичић (Невесиње: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2019), 16).

49 Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, (Бања Лука: Бесједа, 2010), 27; Предање каже да је Константин, „видјевши да је становништво побожно“, одлучио да сагради храм, те је на брду Петковица оставио икону, са намјером да ту сагради и цркву. Међутим икону су другог дана пронашли на мјесту данашње цркве, те је она враћена на првобитно одређен брежуљак. Чудотворно премјештање се поновило још два пута и „цар увидје да му сама икона показује мјесто подизања задужбине“. (Исто, 27).

50 „Најбољи доказ, који нам бар донекле назначује доба постанка овог манастира, јест манастирски печат, на коме стоји, да је овај печат начињен 1271. год. дакле без сумње је да печат није старији од цркве а могао би бити млађи. Но нека је баш црква стара као и печат, то је опет прилична древност. По мњењу неких овај је манастир од прилике градио краљ Драгутин или краљица Јелена.“ (Христофор Михајловић, „Манастир Завала и Вјетерница пећина“, *Гласник Земаљској музеја у Босни и Херцеговини*, II, бр. 1 (1890), 134-135); Са друге стране, Константин Јиречек сматра да је на печату уписана 7271. година од постанка свијета, односно 1763. година нове ере. (Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 28).

51 Исто, 28.

52 Ivan Zdravković i Anika Skovran, „Manastir Zavala – Arhitektura i freska“, *Naše starine*, VI, br. 1 (1959), 37.

„двори тог грчког попа и одатле управо вуче лозу Немањића“.⁵³ Манастир је 1587. добио ферман са дозволом за обнову старе цркве, а ктитори обнове и у овом случају били су из породице Храбен-Милорадовић.⁵⁴ Црква је живописана⁵⁵ 1619. и у остатку XVII вијека у манастиру је развијена жива преписивачка дјелатност, а одржаване су везе са бројним другим светињама, како херцеговачким, тако и са удаљеном Студеницом и Хиландаром. У манастиру Завала, свој искушенички живот почео је Стојан Јовановић, из оближњег села Мркоњићи – свети Василије Острошки. У првој половини XIX вијека, од 1816. до 1839, манастирска црква је препокривена и ћелије су обновљене, а нова велика обнова услиједила је након 1878, када је у оквиру манастира отворена и српска школа.⁵⁶ Завалу карактерише специфично архитектонско рјешење – сјеверна страна цркве подвучена је под стијену, која и чини знатан дио сјеверног зида, што је јединствен случај у Босни и Херцеговини.⁵⁷ Манастир Завала је у својој историји више пута страдао, али манастирска црква углавном је бивала поштеђена. Забиљежено је страдање манастирских објеката за вријеме турско-млетачког рата 1722, те је манастирски хроничар записао да је манастир „вас осим цркве срушен“. Готово све манастирске зграде горјеле су и за вријеме Другог свјетског рата. Између осталог, потпуно су страдали веома богати архив и библиотека. Игуман манастира Завала Иларион (Деретић) убијен је 23. јуна 1941. у Поповом пољу. Ипак, као и у случају Житомислића, манастирска црква је у Другом свјетском рату сачувана.⁵⁸

Током Одбрамбено-отаџбинског рата (1992–1995), манастир и село Завала нашли су се под окупацијом Хрватске војске. Након заузимања села Равно, 30. маја, на овај дио ратишта из Загреба су стигле нове хрватске снаге – 1. бригада ХВ, која је 6. јуна 1992. године заузела село Завалу, гдје се спојила са снагама 4. бригаде ХВ. Након пада Завале, 4. бригада ХВ се извлачи ради учешћа у операцији „Чагаљ“, о којој је већ било ријечи, а на овом дијелу ратишта линија фронта се, и поред интензивних борби, стабилизује, те село трајно остаје под окупацијом.⁵⁹

Након пада села, манастир је напуштен и оскрнављен, црква је конструктивно оштећена и живопис је знатно растресен усљед честих детонација у непосредној близини које су повећале и ранија оштећења настала у земљотресима, док су конаци запаљени.⁶⁰ Пукотине

53 Владимир Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999), 167.

54 Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 29–30.

55 Живопис је радио хиландарски монах Георгије Митрофановић. (Исто, 31).

56 Ivan Zdravković i Anika Skovran, „Manastir Zavala – Arhitektura i freska“, *Naše starine*, VI, br. 1 (1959), 37; Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 31–34.

57 Нина М. Лојовић Милинић, „Архитектура православних цркава на простору Пећке патријаршије са посебним освртом на архитектуру Источне Херцеговине у XVI и XVII вијеку“, *Баштина*, XLVIII, бр. 2 (2019), 413.

58 Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 33–35; Милан Гулић, „Епархија захумско-херцеговачка у југословенској држави (1918–1992)“, у: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: йоводом 800 йодина од ушемељења*, уредник Милан Гулић (Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов, 2022), 402.

59 Недељко Попара и др., *Херцеговачки корџус: йрилози за монойрафију*, н. д., 185.

60 Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 130; Атанасије Јевтић, „Манастир Завала“, *Видослов: Саборник Епархије захумско-херцеговачке*, V, бр. 12 (1997), 68.

на крову учиниле су да је током дужег периода вода продирала и натапала зидове, све до слоја на којем је живопис, услед чега су настала трајна оштећења.⁶¹ Пећина испосница, која се налази у брдима западно од манастира, у рату је служила за војне потребе тако да су „остаци грађевине девастирани а на платоу испред пећине саграђен је транше“.⁶² Епископ Атанасије је 1993. године записао: „У Поповом пољу има више православних српских парохија, а Хрвати су окупирали део Поповог поља. [...] Још се ту воде жестоке борбе, јер Срби желе да поврате своја насеља у Завали, Бобанима, Хуму и требињској општини која су хрватске усташе окупирале, порушиле и запалиле. Срушена је наша црква у Равном и окупиран манастир Завала, чија је црква са дивним фрескама из XV века (нажалост, неколико драгоцених икона није изнето из Завале, а јеромонах Сава Чанчаревић је избегао у Дечане). Дурбином из даљине се види да је манастирски конак погођен гранатама по крову, али није срушен, док се црква не види добро (делимично је храм у пећини). У цркви и конаку боравили су усташки бојовници, па се може претпоставити да су и ову светињу српску оскрнавили и демолирали.“⁶³

На крају рата, Требиње је остало без 309 км², односно 26% своје предратне територије. У новоформираној општини Равно, у Федерацији БиХ, иако већински насељеној хрватским становништвом, остао је велики број српских села.⁶⁴ На тзв. вашингтонским картама, које су убрзо после Дејтона прецизније одредиле границу између ентитета, уочена је велика разлика у односу на првобитне тзв. дејтонске карте, те су Требињу „украдени с. Завала са манастиром и пећином Вјетерница, подручје с. Чваљина и најплоднији дио Поповог поља“. Командант Херцеговачког корпуса Радован Грубач хитно је ове промјене предочио предсједницима Слободану Милошевићу, Момиру Булатовићу и Радовану Карацићу. Међутим, примједбе нису прихваћене и ентитетска линија је утврђена у складу са „вашигтонским мапама“.⁶⁵ Жалбу на ово помјерање ентитетске линије писао је и епископ Атанасије предсједнику Сједињених Америчких Држава Билу Клинтону (William Jefferson Clinton), али резултата није било, те је манастир Завала остао у Федерацији БиХ.⁶⁶

Девастација других објеката Епархије захумско-херцеговачке и приморске

Епархија захумско-херцеговачка и приморска једна је од најстрадалнијих епархија Српске православне цркве у Одбрамбено-отаџбинском рату (1992–1995). Порушено је 36 цркава, а знатно је оштећено још 28. Уништено је и 12, а оштећена су 2 парохијска дома.⁶⁷

61 Исто, 69.

62 Милијана Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 82.

63 Атанасије Јевтић, „Голгота херцеговачких Срба“, у: *Заборав је убијање истине*, приредио Мирослав Јанковић (Пале – Српско Сарајево: НИП „Прес“; Београд: НИП „Полет прес“, 2000), 296.

64 Михајло Вујовић, *Свједочења и расуђивања*, (Билећа: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, 2012), 131.

65 Миодраг Новокмет, *Требињска бригада 1991–1996*, (Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2022), 469.

66 Атанасије Јевтић, „Господину Вилијаму Клинтону, Председнику САД приликом посете Босни и Херцеговини, пред Божић 1997.“, *Видослов: Саборник Епархије захумско-херцеговачке*, VI, бр. 13 (1998): 99–100.

67 *Шематизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар Требиње: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021), 25.

Срушене су Епархијска резиденција у Мостару и Владичанска кућа у Дубровнику. У Мостару је срушен и Саборни храм Свете Тројице⁶⁸, као и Стара црква Рођења Пресвете Богородице⁶⁹, а Епископски двор је миниран.⁷⁰ Крајњи биланс разарања јесте 11 трајно угашених парохија.⁷¹

Поред страдања манастира Житомислић и Завала, у непосредном ратном окружењу нашао се и манастир Дужи⁷², те је, током целог рата, гађан гранатама и ракетама из правца Дубровника.⁷³ Већина села парохије овог манастира окупирана је од стране хрватских формација и уништена. Такође, бројна српска села у овим крајевима која су остала слободна, била су на мети хрватске артиљерије, те је народ, усљед тога, углавном исељен. Манастир Дужи био је удаљен један километар од линије фронта, те је његов опстанак такође био доведен у питање. Најтежи периоди гранатирања били су у октобру 1992, када су ХВО и регуларна ХВ дошли на садашњу линију разграничења. Због опасности усљед учесталог гранатирања, епископ Атанасије је тада игуманији Теодори и сестрама наредио да

68 Саборни храм Свете Тројице саграђен је у вријеме јачања српске православне заједнице у Мостару и реформи у Османском царству. Први радови су почели 1863, када је од султана стигла дозвола и новчани прилог. Црква је освећена 10 година касније, на Лучиндан 1873. Иако је током Првог и Другог свјетског рата прошла без већ већих оштећења, рат (1992–1995) је донио потпуно страдање ове богомоље. (Исто, 183–184).

69 Од настанка града, православни Срби имали су црквицу у овом граду. Најприје је то била црквица звана „Фелија“ (XVI–XVIII вијек). Она је проширена средином XVIII вијека, а већу обнову и проширење је доживјела 1833, изградњом цркве Рођења Пресвете Богородице, данас познате као Стара православна црква. До подизања Саборне цркве она је била једино богослужбено мјесто мостарских Срба. Ратне 1992, најприје је демолирана, а затим запаљена. (Исто, 182–183).

70 Атанасије Јевтић и др., *Епархија захумско-херцеговачка и приморска*, (Требиње–Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска – Манастир Тврдош, 2020), 20.

71 Радивоје Круљ, „Савремена историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске“, у: *Осам вијекова свештосавља у Херцеговини*, уредник Драга Мастиловић, (Гацко: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2020), 357.

72 Манастир Дужи налази се у Требињској шуми, 12 км југозападно од Требиња. Основан је послије страдања манастира Тврдош 1694, до када је био парохијска црква и метох манастира Тврдош. Од почетка XVIII вијека до 1766, манастир је био и сједиште митрополита захумско-херцеговачког, када је оно пренесено у Мостар. Манастир је обновљен 1855, када су саграђени нова црква и конак. Међутим, до краја вијека, доживио је неколико страдања – рушен је током устанака Луке Вукаловића 1855. и 1861, за вријеме Невесињске пушке 1875, те је сасвим изгорио у пожару 1886, након којег је услиједила обнова. Интересантна опажања о манастиру оставио је 1857. руски конзул у Босанском пашалуку Александар Гиљфердинг: „У цијелој Босни и Херцеговини није било бољег манастира нити марљивијих и ревноснијих калуђера на пољу просвјетења народа од ове манастирске обитељи“. Између два свјетска рата већину братства у манастиру чинили су руски монаси који су из Русије емигрирали након Октобарске револуције. Двојицу монаха, једног Србина и једног Чеха, усташе су убиле већ лета 1941. Руски монаси су у манастиру остали до децембра исте године, када су их убили комунисти, након чега је манастирска имовина пљачкана како од комуниста, тако и од усташа. Након Другог свјетског рата, манастир запосјела војска и Цркви је враћен тек 1959. Велику обнову доживио је послије Одбрамбено-отаџбинског рата (1998). (Игњатије Марковић, *Православни манастири у Херцеговини*, (Гацко : Друштво за очување баштине „ДОБ“, 2011), 36–37); Атанасије Јевтић, „Манастир Дужи од Првог светског рата до Покрова Богородичиног 2000. г.“, у: Нићифор Дучић, *Манастир Дужи у Херцеговини*, уредник Атанасије Јевтић (Требиње: „Требиње“, 2000), 103–120; Александар Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, (Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1972), 29–30; Милан Гулић, „Епархија захумско-херцеговачка у југословенској држави (1918–1992)“, у: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: поводом 800 година од ушмељења*, уредник Милан Гулић (Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов; 2022), 403.

73 Атанасије Јевтић, „Манастир Дужи од Првог светског рата до Покрова Богородичиног 2000. г.“, у: Нићифор Дучић, *Манастир Дужи у Херцеговини*, уредник Атанасије Јевтић (Требиње: „Требиње“, 2000), 115.

се евакуишу у манастир Добрићево, што су оне учиниле, али су се већ 1993. вратиле у манастир. У јесен 1995, када је услиједио нови талас жешћих напада, сестринство манастира није хтјело да га напусти. Срећом, манастир је крај рата ипак дочекао без оштећења.⁷⁴

Поред манастира, од уништених објеката Епархије захумско-херцеговачке и приморске, свакако се истичу страдања Саборне цркве, Старе цркве и Епископског двора у Мостару. Епископ Атанасије је, 25. јула 1994, након што је посјетио рушевине ових објеката, у писму Влади Републике Српске, написао: „Пошли смо најпре да видимо оближњи Епископски двор, који је сав срушен, само аветно штрче зидови [...] и онда смо кренули уз Бранковац да посетимо рушевине наше Саборне цркве на Бјелушинама, као и остатке Старе цркве изнад ње и Српско гробље изнад Суходолине. На нашу велику жалост, наша величанствена Саборна црква срушена је до темеља и само су остале огромне гомиле камења, које делују још страшније неголи рушевине манастира Житомислић, које смо заједно посетили децембра 93. Црква је гранатирана ракетама вебера и тако запаљена, и то на сам храмовни празник Свете Тројице и други дан Духовдана (15. и 16. јула 1992), а коначно је минирана, кажу нам, са 1,7 тону експлозива (други кажу чак 7 тона), на Петровдан, 12. јула 1992. године. Експлозив је очигледно стручно подметан тако да су остале само рушевине од уситњеног камења (осим улазног лука капије, који је разрушен, но још стоје веће громаде камења, цигала, стубова и грађевинског материјала, леже или штрче расути метални крстови са 8 кубета и црквеног торња, док је позлаћени крст са главне куполе нестао, као и велика црквена звона са торња). [...] Више Саборне цркве је стара Српска школа и стара Епископија, које су такође порушене, само делимично штрче зидови, а изнад њих је наша Стара црква из 1833. године, која је сва спаљена и у које је кров срушен а унутра са бесом уништен Свети Престо и 9 камених стубова сравњено са земљом. Као што смо видели у Стоцу, и овде је непријатељски бес докрајчио паљевином и рушењем остатке трагова српства и православља.“⁷⁵

Један од најтрагичнијих момената рата у Херцеговини јесте рушење спомен-костурнице жртвама усташког геноцида у Пребиловцима 1941⁷⁶. То је урађено по наредби хрватског генерала Јанка Бобетка, под изговором да се код костурнице „налази топништво

74 Исто, 118-120

75 Мирослав Тохол, *Црна књиџа: џаишње Срба у Босни и Херцеговини: 1992-1995. Св. 2.*, (Цетиње: Светигора, 2000), 106; Долазак владике Атанасије до рушевина Саборне цркве, описао је Алекса Зубац: „Пришавши првом камену владика је клекнуо начинивши велике метаније, и целивао са сузама у очима, и подигнувши се запевали смо Тропар и Кондак храма – Свете Тројице – Педесетнице, онда Тропар Васкрсења Христова. Потом смо се попели уз гомилу рушевина да бисмо се спустили у лађу цркве и у олтар. Ту смо опет пјевали тропаре, упалили свијеће и окадили рушевине, и на крају отпјевали Тропар свим преминулима и пострадалима. (Aleksa Zubac, „Posjeta razorenim srpskim svetinjama grada Mostara dana 21. jula 1994. godine“, у: *Књига о Мостару*, приредио Боривоје Пишало (Београд: Svet knjige, 2006), 208).

76 Село Пребиловци једно је од најстрадалнијих мјеста када је у питању геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској. Од око 1.000 предратних становника, крај рата дочекало је њих 174. Највећи број, око 800 људи, већ љета 1941. бачен је у Шурманачку јаму. Јаме су отворене тек 1990, и неколико хиљада жртава из овог и околних села је есхумирано, а њихове кости су положене у крипту Храма Сабора српских светитеља и пребиловачких мученика 4. августа 1991. Опијело и освештање костурнице одржао је патријарх српски господин Павле. (*Шемаџизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар-Трбиње: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021), 221-222).

и артиљеријска муниција“. Костурница је по Бобетковој наредби најприје гађана артиљеријском ватром, а током рата је још два пута минирана, што указује на циљ овог поступка – затирање сјећања на српске жртве у долини Неретве.⁷⁷

Ширину страдања херцеговачких православних светиња, свеобухватно је у неколико реченица објаснио и патријарх Павле у свом писму генералном секретару УН Бутросу Галију (Boutros Boutros-Ghali), 1992. године: „Неколико хиљада хрватских војних формација надиру на територије у Херцеговини где живи искључиво православно становништво и где никад, па ни данас, није било хрватског живља! Хрватски окупатори руше и пале пред собом сва српска насеља, градове и села, нарочито цркве и манастире. Досад су порушили и запалили Српску саборну цркву у Мостару и српске цркве у Чапљини, Метковићу, Глушцима, Опузену, Габели, Дувну, Рашчанима, Бјелом Пољу, Бјелетићима, Горњем Храсну, Равну, Опличићима, Клепцима, Пребиловцима, као и цркве уз Неретву у Челебићима, Коњицу и Брадини и неколико православних цркава на просторима Поповог поља и Бобана. Хрвати уништавају и пале српске православне средњовековне манастире Житомислиће, Завалу и спаљују спомен-костурницу српских новомученика у Пребиловцима, где су биле смештене кости извађене из јама у које су Србе бацали 1941. године Хрвати – усташе и фашисти.“⁷⁸

Обнова

Остаци манастира Житомислић били су у рушевинама све до априла 2002, када је отпочело рашчишћавање⁷⁹, након којег је сачињен пројекат реконструкције. Све сачуване цјелине прије депоновања су нумерисане, а комплетан посао је рађен под сталним конзерваторским надзором. Реконструкција је почела у априлу 2003, када су разидани остаци зидова, анализирани темељи, те је почело зидање. Црква је реконструисана аутентичним материјалима и технологијама⁸⁰, те су стари облик и димензије сачувани и „за зидање цркве није употребљен ниједан нови камени блок“.⁸¹ Анексом 8 Дејтонског споразума прописано је да се „свим културно-историјским споменицима реконструкцијом врати изглед какав су имали прије рушења“. Манастир Житомислић један је од најуспјешнијих пројеката овог типа. Након почетка обнове, монаштво је првих шест мјесеци живјело у изнајмљеном стану у Мостару. Већ на Видовдан 2003, завршен је први конак, као и школа са кухињом, салоном

77 Исто, 42.

78 Милан Ј. Путица. *О значају насеља Завала, духовној и ујравној сједишњи Срба Појовој поља у прошлости*, Српска православна епархија захумско-херцеговачка и приморска, https://eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?page_id=17354, датум приступа 31. 1. 2023.

79 „Због јачине детонације и висине, дијелови звоника проналажени су на великој удаљености од објекта. [...] У току рашчишћавања откривене су сачуване цјелине зидова и сводова, док су се дијелови западног и источног зида назирали испод рушевина.“ (М. Окић, *Васкрс Житомислића...*, 28–29).

80 Сав камен из рушевина пописан је и нумерисан, да би касније поново био уграђен. Малтери су анализирани и њихов је састав поновљен као у XVI вијеку, без цемента, арматуре и осталих савремених технологија. (*Шемањизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар-Требње: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021), 61–62).

81 *Обнова манастира Житомислић, Мостар; 2002–2005*, Министарство просвјете и културе Републике Српске. Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа, <https://nasljedje.org/projekat/obnova-manastira-zhitomislic-mostar-2002-20/>, датум приступа 15. 1. 2023.

и двије келије, те су испуњени услови да се монаси трајно населе у манастиру након 11 година. Освећење конака обавио је епископ Григорије. Обновљени манастир освјештан је 15. маја 2005. Свету архијерејску литургију предводио је патријарх српски господин Павле, уз саслужење свих архијереја⁸² Српске православне цркве. Црква је 2012. године живописана, 2015. је саграђен нови конак, а 2019. отворен је нови музеј.⁸³

Манастир Завалу епископ Атанасије први пут је посјетио на Божић, јануара 1997.⁸⁴ Обнова манастира Завала почела је августа 2001, а завршена је јесени 2005. Паралелно су рађене конструктивна санација и рестаурација живописа. Обновљен је звоник и засведени прилаз, а конак је обновљен 2008.⁸⁵ У току обнове пронађени су остаци старије грађевине, која се по градитељским карактеристикама може датовати у прероманички период, чиме је потврђена знатно већа старост ове православне светиње.⁸⁶

Стара црква у Мостару је већ 1996. покривена и стављена у службу, а коначна обнова је завршена 2004, када је црква освећена.⁸⁷ Обнова Саборне цркве у Мостару почела је 2006, рашчишћавањем и сортирањем камена. Грађевински радови почели су 2010, а завршени 2020. под надзором Грађевинског факултета из Бањалуке и конзерваторским надзором Завода за заштиту споменика културе Федерације Босне и Херцеговине.⁸⁸ Спомен-костурница у Пребиловцима била је рушевинама до 2005. и за то вријеме претворена је у депонију смећа. По благослову владике Григорија, 2007. године је почело истраживање терена на којем је био пребиловачки храм. Камен темељац за нови храм положио је умировљени епископ Атанасије 2013, а радови су завршени августа 2015. Исте године, одлуком Светог архијерејског сабора СПЦ, канонизовани су пребиловачки и доњехерцеговачки мученици.⁸⁹

Закључак

Манастири и други објекти Епархије захумско-херцеговачке и приморске који су страдали током Одбрамбено-отаџбинског рата (1992–1995), у највећем броју случајева, у вријеме девастације нису се налазили у зони борбених дејстава, и у њиховој близини није било српских снага. Та чињеница указује на то да се они никако нису могли сматрати „легитимним војним метама“ и наводи на закључак да крајњи циљ ових напада не само да је био нестанак Срба из долине Неретве и Поповог поља, него и затирање трагова њиховог вијековног постојања у тим крајевима. У прилог томе говори и податак да се, у највећем

82 Тог дана свечано је започело засједање Светог архијерејског сабора, управо на том мјесту. (*Шематизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар-Требиње: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021), 61–62).

83 Исто, 61–62.

84 Атанасије Јевтић, „Манастир Завала“, *Видослов: Саборник Епархије захумско-херцеговачке* бр. 12 (1997): 68.

85 М. Окиљ, *Манастир Завала*, н. д., 37.

86 *Епископија захумско-херцеговачка*, приредио Стево Ђосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 259.

87 *Шематизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*, уредник Радивоје Круљ, (Мостар-Требиње: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021), 182–183.

88 Исто, 184.

89 Исто, 221–223.

броју случајева, није радило о спонтаним нападима, него о добро припремљеним „стручним“ подухватима, што се најбоље осликава у примјерима манастира Житомислић, Саборне цркве у Мостару и спомен-костурнице у Пребиловцима. Ипак, послије вијека испуњеног страдањима, нарочито у Другом свјетском рату (1941–1945) и Одбрамбено-отаџбинском рату (1992–1995), „успјех“ ових континуираних подухвата имао је само привремени карактер – готово сви објекти су обновљени и налазе се на истом мјесту и у истом облику као прије рата.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Објављени извори и мемоарска дјела:

1. Вујовић, Михајло. *Свједочења и расуђивања*. Билећа: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2012.
2. Гиљфердинг, Александар Ф. *Пушовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1972.
3. *Епископија захумско-херцеговачка*. Приредио Стево Ћосовић. Београд: Свет књиге, 2006.
4. *Заборав је убијање истине*. Уредник Мирослав Јанковић. Пале – Српско Сарајево – Београд: НИП „Прес“ – НИП „Полет прес“, 2000.
5. *Злочин је злочин прећућашти. Избор докумената највиших државних органа Југославије о ратним и злочинима теноцида и другим стварањима српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини (1991-1992)*. Приредио Анђелко Маслић. Нови Сад: ИП „Мегилот“ – Српска новинска агенција „Срна“ – НИП „Полет прес“ – НИП „Прва српска реч“, 1993.
6. *Злочин чека казну*. Приредили Мирослав Јанковић, ппук. др Зоран Станковић, проф. др Миролуб Јефтић, проф. др Ђорђе Микић. Нови Сад-Српско Сарајево: ИП „Мегилот“ – НИП „Полет прес“ – ИП „Имел“, 1995.
7. Сврдлин, Ђуро. *Житомислић из прошлости села и манастира*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
8. *Стварање Срба у Моснару и долини Неретве. Књига докумената*. Приредила Душица Бојић. Београд: Комесаријат за избеглице Републике Србије, 1996.
9. *Шематизам Епархије захумско-херцеговачке и приморске*. Уредник Радивоје Круљ. Мостар-Требиње: Епархија ЗХИП – Видослов, 2021.
10. *Шематизам Српско-православне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захумске*. Уредник Патриције Ј. Поповић. Сарајево: Штампарија Спиндлера и Лешнера, 1890.

Монографије:

1. Гулић, Милан. *Стварање моснарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941-1945*. Београд: Свет књиге, 2018.
2. Јевтић, Атанасије, Вук Бачановић, Милош Ивановић, Радивоје Круљ. *Епархија захумско-херцеговачка и приморска*. Требиње-Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска – Манастир Тврдош, 2020.
3. Јуришић, Драгиша, Предраг Обреновић и Љубиша Вулин. *Војска Републике Српске = The Republic of Srpska Army*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.
4. Којић, Љубинка. *Манастир Житомислић*. Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1983.
5. Лозо, Предраг. *Одсудна одбрана: митровданске офанзиве на источну Херцеговину 1992. и 1994. године*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2021.

6. Марковић, Игњатије. *Православни манастири у Херцеговини*. Гацко: Друштво за очување баштине „ДОБ“, 2011.
7. Мاستиловић, Драга. *Заширање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*. Београд: Установа Републике Српске – Удружење Српско-руски мост, 2017.
8. Митровић, Владислав. *Насиојашељи манастира, монаштво и њихов рад на обнови и чувању манастира Житомилића*. Житомилић: Манастир Житомилић, 1984.
9. Новокмет, Миодраг. *Требињска бригада 1991–1996*. Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2022.
10. Окиљ, Миљана. *Манастир Завала*. Бања Лука: Бесједа, 2010.
11. Окиљ, Миљана. *Васкрс Житомилића*. Бања Лука – Требиње: Бесједа – Епархија захумско-херцеговачка и приморска, 2005.
12. Попара, Недељко и други. *Херцеговачки корџус: прилози за монографију*. Билећа: СПКД „Просвјета“, 2017.
13. Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. *Атлас злочина над Србима током Одбрамбено-оштакбинској рати. 1 : 1992*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.
14. Тохол, Мирослав. *Црна књија: иашње Срба у Босни и Херцеговини: 1992–1995. Св. 2*. Цетиње: Светигора, 2000.
15. Ђоровић, Владимир. *Српски манастири у Херцеговини*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.

Монографске студије:

1. Гулић, Милан. „Епархија захумско-херцеговачка у југословенској држави (1918–1992)“. У: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: поводом 800 година од ушмељења*. Уредник Милан Гулић, 345–442. Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов, 2022.
2. Мاستиловић, Драга, „Митрополија херцеговачко-захумска у периоду аустроугарске управе Босном и Херцеговином 1878–1918. године“. У: *Историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске: поводом 800 година од ушмељења*. Уредник Милан Гулић, 269–344. Мостар: Епархија захумско-херцеговачка и приморска; Требиње: Видослов, 2022.
3. Јевтић, Атанасије, Благога Васиљевић, Момчило Пејичић и Алекса Зубац. „Сјећања епископа Атанасија на ратни период“. У: *Митровданске бишке Невесињске бригаде - симбол одбране Источне Херцеговине и Републике Српске*. Уредник Радован Радојичић, 16–18. Невесиње: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2019.
4. Којић, Љубинка. „Манастир Житомилић“. У: *Срби у Мосћару: расправе и оједи*. Уредник Боривоје Пиштало, 452–470. Београд: Свет књиге, 2001.
5. Јевтић, Атанасије. „Манастир Дужи од Првог светског рата до Покрова Богородичиног 2000. г.“. У: Нићифор Дучић, *Манастир Дужи у Херцеговини*. Уредник Атанасије Јевтић, 103–120. Требиње: „Требиње“, 2000.

6. Радаковић, Борис. „Формирање муслиманских паравојних формација“. У: *Република Српска у Одбрамбено-оштакбинском рату*. Уредник Предраг Лозо, 45-55. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2017.
7. Целетовић, Аљонка. „Страдање и прогон српског народа у долини Неретве 1992. године“. У: *Страдање Срба у посљедњој деценији 20. вијека*. Уредник Предраг Лозо, 221-222, Бања Лука: Републичка организација породица заробљених и погинулих бораца и несталих цивила Републике Српске – Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018.
8. Zubac, Aleksa. „Posjeta razorenim srpskim svetinjama grada Mostara dana 21. jula 1994. godine“. У: *Књига о Mostaru*. Priredio Borivoje Pištalo, 205-209. Beograd: Svet knjige, 2006.

Радови из часописа:

1. Лојовић Милинић, Нина М. „Архитектура православних цркава на простору Пећке патријаршије са посебним освртом на архитектуру Источне Херцеговине у XVI и XVII вијеку“. *Баштина*, XLVIII, бр.2 (2019), 399-418.
2. Михајловић, Христофор. „Манастир Завала и Вјетерница пећина“. *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, II, бр. 1 (1890), 130-143.
3. Радаковић, Борис. „Преглед дјеловања паравојне формације ХОС за вријеме грађанског рата у Босни и Херцеговини“. *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, VIII, бр.1 (2016), 241-250.
4. Симоновић, Радивој. „Манастир Житомислић у Херцеговини: (свршетак)“. *Летопис Матице српске*, XXIX, бр. 1 (1892), 37-60.
5. Zdravković, Ivan, Anika Skovran. „Manastir Zavala – Arhitektura i freska“. *Naše starine*, VI, br. 1 (1959), 37-62.

Радови из зборника радова:

1. Круљ, Радивој. „Савремена историја Епархије захумско-херцеговачке и приморске“. У: *Осам вијекова светосавља у Херцеговини*. Уредник Драга Мاستиловић, 355-368. Гацко: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2020.
2. Милутиновић, Милован. „Улога медија и пропаганде у разбијању Југославије и формирање Војске Републике Српске“. У: *Војска Републике Српске у Одбрамбено-оштакбинском рату: Аспекти, организација, операције*. Уредник Јанко Велимировић, 93-133. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, 2017.

Периодика:

1. Видослов: Саборник Епархије захумско-херцеговачке.
2. Гласник: Службени лист Српске православне цркве.

Интернет сајтови:

1. *Обнова манастира Житомилић, Мосџар; 2002-2005*, Министарство просвјете и културе Републике Српске. Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа, <https://nasljedje.org/projekat/обнова-манастира-житомислић-мостар-2002-20/>. Датум приступа 15. 1. 2023.
2. Путица, Милан Ј. *О значају насеља Завала, духовној и ујравној сједишњи Срба Појовој њоља у њрошлости*, Српска православна епархија захумско-херцеговачка и приморска, https://eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?page_id=17354. Датум приступа 31. 1. 2023.

Nemanja VUJIĆ, historian
associate at the Historical Archive of the City of Novi Sad, Novi Sad
vujic.nemanja037@gmail.com

THE DESTRUCTION OF THE MONASTERIES OF THE EPARCHY OF ZAHUMLJE, HERZEGOVINA AND THE LITTORAL IN THE IN THE DEFENSIVE AND PATRIOTIC WAR 1992–1995

Summary

The Eparchy of Zahumlje, Herzegovina and the Littoral is one of the eparchies of the Serbian Orthodox Church that suffered the most during the Bosnian war 1992-1995. Two out of five active monasteries at the time of the beginning of the conflict suffered significant damage during war operations – the Žitomislić monastery was completely demolished in June 1992 and the Zavala monastery was under occupation from June of the same year until the end of the war, and the church was significantly damaged due to detonations, and the monastery buildings were demolished. In the immediate vicinity of the war, fortunately undamaged, was the Duži monastery. Over 30 churches of this Eparchy were also demolished or significantly damaged, among them the Cathedral and the Old Church in Mostar, and the Memorial Ossuary in Prebilovci. In the text, based on relevant scientific literature, published sources, journalistic and memoir works and data from the schematisms of the Eparchy of Zahumlje, Herzegovina and the Littoral, the context of war events, the cultural and historical significance of monasteries, the extent and method of the devastation and also the post-war restoration of Herzegovina's orthodox objects were presented.

Keywords: Bosnian war, The Eparchy of Zahumlje, Herzegovina and the Littoral, monasteries, Žitomislić, Zavala.